

УДК 378(477) (09)

Людмила Новаківська

ПОГЛЯДИ М. ПИРОГОВА НА ЛІТЕРАТУРНУ БЕСІДУ ЯК ФОРМУ НАВЧАННЯ СЛОВЕСНОСТІ (СЕРЕДИНА ХІХ СТОЛІТТЯ)

У статті здійснено аналіз поглядів на проблеми розвитку теорії і практики словесності та значення літературної бесіди як форми навчання словесності Миколи Івановича Пирогова – непересічного вченого (заслужений ординарний професор Петербурзької медико-хірургічної академії, доктор медицини і хірургії, академік, почесний член Київського університету Св. Володимира), вдумливого лікаря, педагога, видатного громадського та державного діяча. Новий етап розвитку літературних бесід був пов'язаний з періодом перебування М. Пирогова на посаді попечителя Київського учбового округу. Досвід широкого творчого задуму з проведення бесід був викладений педагогом у восьми параграфах «Правил о беседах» (1858 р.).

Ключові слова: Микола Іванович Пирогов, метод бесіди, літературна бесіда, словесність, учитель словесності, форми навчання словесності.

В статье осуществлен анализ взглядов на проблемы развития теории и практики словесности и значение литературной беседы как формы обучения словесности Николая Ивановича Пирогова – незаурядного ученого (заслуженный ординарный профессор Петербургской медико-хирургической академии, доктор медицины и хирургии, академик, почетный член Киевского университета Св. Владимира), врача, педагога, выдающегося общественного и государственного деятеля. Новый этап развития литературных бесед был связан с периодом пребывания Н. Пирогова в должности попечителя Киевского учебного округа Опыт широкого творческого замысла по проведению бесед был выложен педагогом в восьми пунктах «Правил о беседах» (1858 г.).

Ключевые слова: Николай Иванович Пирогов, метод беседы, литературная беседа, словесность, учитель словесности, формы обучения словесности.

The article analyzes views on issues of theory and practice literature and important literary conversation as a form of teaching literature Nikolai Ivanovich Pirogov – conspicuous scientist (honored ordinary professor of the St. Petersburg Medical-Surgical Academy, Doctor of Medicine and Surgery, academician, honorary member of the Kiev University St. Vladimir), thoughtful doctor, a teacher, an outstanding statesman and public. The new stage of development of literary conversation was associated with the period of stay

Pirogov as trustee of the Kiev school district wide experience with the creative idea of talks was described as a teacher in the eight paragraphs of «Rules of Beseda» (1858). Personified historical and pedagogical studio connected with the life and education of human activities, research of educational achievements, establishing its role in the history of pedagogy.

Key words: *Nikolai Pirogov, technique discussions, literary conversation, literature, teacher of literature, forms of teaching literature.*

На сучасному етапі розвитку педагогічної науки особливого значення набула можливість вивчення маловідомих сторінок діяльності вітчизняних педагогів, творча спадщина яких містить просвітницькі, виховні і дидактичні ідеї, що можуть поповнити історію теорії і практики виховання та навчання. Оскільки, за словами академіка О. Сухомлинської, «...життя педагога, його особиста біографія часто є основою наукової реконструкції епохи, висвітлює загальнопедагогічний досвід того чи іншого періоду, тобто духовна біографія є матеріалізацією історії думки і духу...» [10, с. 43].

В історії вітчизняної педагогіки є люди, чиї геніальні думки, втілені в не менш великі справи, залишаться у вічній пам'яті нащадків. Серед них ім'я Миколи Івановича Пирогова – непересічного вченого (заслужений ординарний професор Петербурзької медико-хірургічної академії, доктор медицини і хірургії, академік, почесний член Київського університету Св. Володимира), вдумливого лікаря, педагога, видатного громадського та державного діяча [5, с. 75].

Однією з цікавих сторінок у біографії відомого педагога є його методична діяльність. Вирішуючи безліч актуальних питань попечительської діяльності, М. Пирогов постійно цікавився потребами учителів та учнів, проблемами змістового і навчально-методичного аспектів навчання і виховання.

Постать М. Пирогова привертала увагу дослідників і науковців різних галузей. Зокрема, його громадській та науково-педагогічній діяльності присвячено праці Л. Бондар, О. Горчакової, Н. Коляди, Ш. Сихарулідзе, Н. Тичинської, О. Сухомлинської, Л. Шевченко та ін.

Проблемам розвитку теорії і практики словесності, професійної підготовки вчителя словесності в історії вітчизняної вищої школи ХІХ – початку ХХ століття присвячені праці В. Аннушкіна, О. Гетьманської, Н. Демченко, Н. Дем'яненко, Т. Зибіної, Л. Кіпнес, Ю. Мінералова, В. Майбороди, Ю. Рождественського, О. Семенов, О. Снітовського та ін.

Однак аналіз історико-педагогічних праць свідчить, що проблеми змістового і навчально-методичного аспектів викладання словесності у творчій спадщині педагога не були предметом спеціального історико-педагогічного дослідження.

Мета статті – проаналізувати погляди Миколи Івановича Пирогова

на проблеми розвитку теорії і практики словесності та значення літературної бесіди як форми навчання словесності у середині XIX століття.

Традиція викладання літератури в XIX столітті базувалася на поєднанні евристичного (метод бесіди) і догматичного (лекційного) методів викладання. Методисти по-різному визначали значення лекції у викладанні літератури у середній школі. Рахуючи її, в цілому, приналежністю вищої освіти, вони підкреслювали своєрідність лекції на уроках літератури, вказуючи психологічні, дидактичні і методичні особливості застосування лекційного методу у шкільному історико-літературному курсі. Оптимальним у вітчизняній методичній школі вважалося поєднання евристичного і лекційного методів, оскільки «...бесіда неминуче повинна чергуватися з лекцією, не замінюючи її, а лише виступаючи там, де це дозволяє матеріал» [4, с. 40].

При евристичному методі учень не лише пасивно сприймав, але і сам реагував на мову учителя, обмірковуючи навчальні питання і даючи на них посильну відповідь. У порівнянні з лекцією, з точки зору методистів початку XX століття, евристика представлялася кориснішою [6, с. 447]. Як свідчить аналіз джерел, евристичний метод ще в 40-і роки XIX століття трансформувався в методиці літератури у форму літературних бесід.

Літературній бесіді, як перехідній навчальній формі, що спирається і на шкільні методи, і на академічні прийоми вищої школи, були властиві цілий ряд особливостей, з-поміж яких сучасні дослідники виокремлюють такі:

- великий пласт самостійної навчальної діяльності учнів, можливість використання для бесіди художніх творів, що виходять за межі шкільної програми;
- використання в процесі бесіди академічних прийомів, властивих вищій школі (доповіді, реферати, опонування, дискусія) [2, с. 282].

Як свідчить аналіз джерел, в різні роки учені-словесники, теоретики та практики, приділяли значну увагу літературній бесіді як методу і формі навчання словесності. Так, у 40–50-ті роки XIX століття теоретичні та практичні аспекти літературних бесід вивчали М. Мусін-Пушкін і М. Пирогов. 80-ті роки XIX століття характеризуються поверненням методичного інтересу до бесіди – саме в цей час вийшли у світ відомі праці В. Істоміна, Ц. Балталона і О. Грузинського. На початку XX століття методику літературних бесід розробляли Г. Дорофєєв, О. Алферов, В. Голубков, Ф. Сушицький та ін. Відповідно теоретичний та практичний інтерес до бесіди упродовж XIX – початку XX століття зумовив розвиток цілої низки методичних підходів до означеної проблеми, які демонстрували академічну свободу бесіди як альтернативу так званої «обов'язковості» класно-урочних занять [2, с. 282].

У вітчизняній методиці XIX століття початком систематичного

впровадження бесід у практику гімназій вважається 1858 р., коли М. Пирогов, будучи попечителем Київського учбового округу, запропонував учителям свої «Правила о беседах». Не зменшуючи ролі М. Пирогова, слід зазначити, що досліджені бібліографічні джерела свідчать про більш раннє «входження» літературних бесід в практику гімназій. Так, у 1845 році попечитель Санкт-петербурзького учбового округу М. Мусін-Пушкін доручив директорам гімназій вести «літературні бесіди», головна мета яких формулювалася ним як «збудження більшого інтересу до вивчення російської словесності між вихованцями». З приводу цього нововведення попечитель у своєму циркулярі від 30 листопада 1845 року писав: «Тверде вивчення вітчизняної мови і словесності складає одне з основних знань гімназійного курсу. У постійній турботі про посилення успіхів у цих предметах я ... знаходжу корисним, незалежно від теоретичного викладання різних галузей російській словесності і практичних вправ, заснувати в кожній гімназії для VI і VII класів літературні бесіди» [9, с. 184–185].

Відповідно до правил, які супроводжували циркуляр, було визначено особливості організації і методики проведення бесід:

- бесіди призначалися двічі на місяць, у вільний від інших занять час;
- керівництво «процесом» проведення бесіди покладалося на учителя російської словесності;
- передбачалася обов'язкова присутність словесника, який перевіряв письмові твори вихованців, а також директора, інспектора, учителя російської граматики і викладачів інших предметів;
- під час бесіди учні VI і VII класів читали підготовлені твори, заздалегідь переглянуті старшим учителем словесності (кожна бесіда припускала розбір одного-двох творів);
- після прочитання твору присутні учні повинні були робити зауваження про його переваги і недоліки (зауваження торкалися обраної теми, позиції автора, композиції і стилістики тексту тощо);
- після колективного обговорення (в якому брав участь і сам автор твору) учитель словесності резюмував хід бесіди і пропонував свій аналіз прослуханого твору; директор, інспектор та інші викладачі також мали право робити свої зауваження;
- кращі твори вносилися до особливого альбому і після закінчення кожного місяця представлялися для остаточного висновку попечителю учбового округу [1, с. 155–156; 9, с. 185–186].

Винесені поза навчальні години, бесіди знаменували собою абсолютно новий, вільний тип занять словесністю. На думку дослідників, велика міра свободи й ініціативи учнів у процесі бесіди полегшувала згодом їх адаптацію до методів викладання літературних дисциплін в університетах. Практика першого року проведення літературних бесід

привела М. Мусіна-Пушкіна до рішення дозволити самим викладачам формулювати теми, що дозволило б, на його думку, урізноманітнити жанри творів, використовуючи опис, оповідання, критичні розбори і листи. Характерно, що теми творів, сформульовані самими викладачами, зовсім не зосереджувалися на історико-літературному матеріалі: із сімнадцяти робіт, представлених попечителеві в 1846–1847 навчальному році, тільки чотири були пов'язані з історико-літературним шкільним курсом: «Разбор „Водопада“ Г. Р. Державина»; «„Фелица“ и певец её»; «Разбор стихотворения К. Н. Батюшкова „На развалинах замка в Швеции“»; «Е. А. Баратынский и его стихотворения». Теми «нелітературного» характеру були наступними: «Лето в деревне»; «Молитва необходима»; «О прекрасном, его источниках и влиянии на усовершенствование человека» та ін. [9, с. 187]. На думку М. Мусіна-Пушкіна, необов'язковість відповідності теми твору історико-літературному матеріалу не знижувала достоїнств робіт, що ще раз підкреслювало їх загальне освітнє і розвиваюче значення, що виходить за межі одного предмета шкільної програми.

Узагальнюючи досвід поширення літературних бесід у 40-і роки ХІХ століття, варто підкреслити відносну свободу їхньої тематики, оскільки обов'язкова програма з літератури не нав'язувала учням структуру і зміст бесід. В той же час, з приходом у гімназію літературних бесід з широкою публіцистичною тематикою, почала утверджуватися вітчизняна методика позакласних занять літературою. При цьому бесіда будувалася не як дозвіллене заняття, а як творчі зустрічі учнів, регламентовані серйозними академічними прийомами (читання доповідей, опонування, дискусія тощо) [2, с. 284].

У 1852 році методика літературних бесід була визнана на офіційному рівні. У «Наставлении преподавателям русского языка и словесности в гимназиях» підкреслювалося вільне призначення бесід, яке, поза сумнівом, виходило за межі завдань предмета «словесність», хоча їх кінцевою метою передбачалося «заохочення учнів до успіхів у словесності і заохочення їх до читання». Під час бесід повинні були обговорюватися «статті історичні, подорожі і т.п., але зовсім не журнальні повісті і романи» [1, с. 186].

Новий етап розвитку літературних бесід був пов'язаний з періодом перебування попечителем Київського учбового округу М. Пирогова. Досвід широкого творчого задуму з проведення бесід був викладений М. Пироговим у восьми параграфах «Правил о беседах», запроваджених у Київському учбовому окрузі відповідно до розпорядження від 14 жовтня 1858 р.

Передусім, варто підкреслити «необов'язковий» (за визначенням М. Пирогова) характер бесід: вони повинні були служити «вираженням вільного прагнення учня висловитись поряд із товаришами і виявити свої переконання». Бесіди, називаючись літературними, передбачали вироблення

навичок письмово і усно викладати свої судження не лише про художню літературу, але і про інші гуманітарні теми і предмети гімназійного курсу. Теми обиралися або самими учнями, або пропонувалися учителями; але всі вони повинні були носити науковий характер. Багатий матеріал в цьому відношенні, на думку М. Пирогова, могли дати словесність, історія, географія, фізика і народні прислів'я. Бесіди проходили в читанні учнями власних творів і наступному їх розборі. Твори і критичні відгуки на них, схвалені учителем словесності, зараховувалися як обов'язкові річні твори [2, с. 285].

Таким чином, значення літературних бесід виходило далеко за межі позакласних занять. Серйозність і глибина бесіди як методу і форми навчання словесності підтверджувалася можливістю заміщення рефератом, підготовленим для бесіди, підсумкового випускного твору, який, у свою чергу, був одним із головних критеріїв для вступу на історико-філологічні факультети. Це свідчило, при всій декларованій «необов'язковості» бесід, про їх значущість як для програм багатьох курсу словесності, так і для формування підсумкових літературних компетенцій випускника. Аналіз «Правил о беседах» показав, що значна їх частина працювала на забезпечення системних методичних взаємозв'язків гімназії і університету [2, с. 286].

Документальні свідчення застосування «правил» М. Пирогова збереглися в практиці Ніжинської гімназії, де використання бесід вражає своєю інтенсивністю: за дев'ять років було проведено 78 бесід, прочитано 121 твір і 101 критичний відгук [11, с. 4]. Загальний характер тем свідчив про те, що вони, мабуть, пропонувалися учителями різних спеціальностей, а не обиралися учнями. Головна роль належала все ж викладачеві словесності, свідченням чому є переважання літературних тем (48 із 78). У тематиці літературних рефератів відчувалася системність і широта охоплення: в них висвітлювалися найважливіші відділи історії російської літератури: народна поезія, допетровська епоха («Слово о полку Игореве»), література XVIII століття (М. Ломоносов, Г. Державін). Більше двадцяти тем було присвячено літературі XIX століття (пропонувалися теми про творчість І. Крилова, О. Грибоєдова, О. Пушкіна, М. Гоголя, О. Кольцова, М. Карамзіна, І. Тургенєва та ін. [3, с. 112].

З погляду сучасності може здатися, що твори XVIII століття були надмірно представлені. Але в 1859–1868 роках М. Ломоносов і Г. Державін за значенням представляли для школи анітрохи не менші величини, чим О. Пушкін і М. Гоголь. Особливо цікава поява серед рефератів 1862 року твору про «Отцы и дети» І. Тургенєва: твір, написаний у 1861 році, піддався розбору в середній школі вже в 1862–1868 роках. Така стрімка реакція учителів словесності на появу талановитого твору свідчила про існування додаткової методичної функції позакласних занять. Таким чином вони заповнювали традиційне «відставання» шкільних програм від

розвитку історико-літературного процесу [2, с. 286].

Широта літературної тематики доповнювалася глибоким науковим опрацюванням творів. Для написання рефератів і критичних відгуків на них широко використовувалися видання, що не мали прямого шкільного призначення. Як посібники, що забезпечували серйозний науковий рівень рефератів, пропонувалися: «Обзор русской духовной литературы» Д. Гумілевського, 1863 р.; «Фонвизин» П. Вяземського, 1848 р.; «Жизнь Державина» Я. Грота, 1864 р.; «Словарь достопамятных людей русской земли» Д. Бантиш-Каменського, 1836–1847 рр.; «Справочный энциклопедический словарь» А. Старчевського, 1855 р.; «А. С. Пушкин в Александровскую эпоху» П. Анненкова, 1857 р.; «Сочинения и письма Н. В. Гоголя» П. Кулиша, 1857 р. [11, с. 6–7].

У Ніжинській гімназії стежили і за сучасною літературною критикою: при підготовці до бесід користувалися статтями В. Белінського, О. Галахова, П. Плетньова, С. Шевирьова; використовувалася відома стаття М. Чернишевського «Очерки гоголевского периода» («Современник», 1856 р.).

Правила проведення літературних бесід в Ніжинській гімназії свідчили про те, що, на відміну від методики М. Мусіна-Пушкіна, теми бесід стали безпосередньо пов'язуватися з історико-літературним курсом. Вони спиралися на високий науковий рівень посібників і довідників, які використовувалися при підготовці до занять, у зміст бесіди впроваджувався матеріал новітньої літератури. Сукупність таких особливостей бесіди розвивала в гімназистах специфічні навички і уміння, які ставали їх щоденною практикою при навчанні вже на історико-філологічних факультетах [2, с. 287].

Щоб зрозуміти прогресивний характер методики М. Пирогова, її досить порівняти зі Статутом гімназії 1871 року, в якому всього три роки після дев'ятирічного досвіду Ніжинської гімназії, від широти задуму М. Пирогова мало що збереглося. У пояснювальній записці Статуту до правил гімназії (§ 9) замість рефератів-бесід, що охоплюють майже усі гуманітарні предмети, керівництво бесідами покладалося тільки на учителя-словесника; мета бесід передбачала лише перевірку читання і уміння переказати прочитане [7, с. 231]. Таким чином, загальногуманітарна спрямованість бесід звужувалася до рівня контрольного засобу з перевірки читання учнів, самотійна творча діяльність учнів відходила на другий план.

У 1916 році виходить у світ книга Ф. Сушицького «Литературные беседы, рефераты и сочинения в средней школе». Вважаючи вершиною методики літературних бесід – «бесіди пироговського часу», методист і сам намагається продовжити систематичні бесіди за тим же принципом. Він розглядає бесіди не як випадкові, поодинокі форми, а як «морально примусові роботи», відкидаючи необов'язковість та епізодичність бесід,

які проголошували методисти О. Грузинський і О. Алферов. На думку Ф. Сушицького, обов'язковість бесід – необхідна для шкільної практики методична умова. Відповідно до «Ігнат'євської програми» 1915 року середня школа переходила на семирічний курс навчання. Вилучення восьмого класу, з точки зору методиста, «...підривало можливість повного дозрівання гімназистів у школі, як самодостатньої, і підготовки їх до будь-якої вищої школи» [11, с. 17]. З одного боку, відмінялося восьмирічне навчання, з іншого – ставало обов'язковим вивчення майже усіх видатних письменників ХІХ століття. Таким чином, семирічний курс гімназії при серйозному розширенні програми словесності удвічі ускладнював роботу учителя. «Необов'язкові заняття» (усні літературні бесіди, письмові реферати і перевірка позакласного читання учнів) могли б, з точки зору Ф. Сушицького, забезпечити розвантаження обов'язкових занять [11, с. 25].

Отже, спадщина Миколи Івановича Пирогова посідає належне місце у справі розвитку літературної бесіди як форми навчання словесності у середині ХІХ століття.

Дякуючи силі знань, прогресивних переконань, морального авторитету, людяності, силі влади і, насамперед, сміливості, він виконав свою педагогічну та просвітницько-місіонерську роль. Вдячні нащадки високо цінують пам'ять про свого легендарного земляка: про М. Пирогова написано близько 3 тисяч книг, спогадів та наукових статей; йому присвячені численні наукові конференції та симпозіуми; на його честь споруджено цілий ряд пам'ятників в Україні та ближньому зарубіжжі; його іменем названі наукові та навчальні заклади, лікарні, вулиці і навіть ціла планета, відкрита Кримською астрофізичною обсерваторією на межі тисячоліть [5, с. 77].

Дослідження творчої спадщини вітчизняних педагогів, наукове пізнання їхніх ідей і поглядів, які містять у собі надзвичайно цінний фактологічний матеріал про самотні явища, мають наукове, суспільне і виховне значення, сприяють всебічному розширенню світогляду, духовному збагаченню й культурному відродженню нації. Персоніфікована історико-педагогічна студія пов'язана з життям й освітньою діяльністю людини, дослідженням її педагогічного доробку, встановленням її ролі в історії розвитку педагогіки. Перспективи подальших розвідок в означеному напрямі вбачаємо у дослідженні внеску відомих вітчизняних учених, методистів-словесників у справу становлення і розвитку теорії і практики словесності в історико-педагогічному аспекті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алёшинцев И. А. История гимназического образования в России (XVIII и XIX век) / И. А. Алёшинцев. – Спб. : Издание О. Богдановой, 1912. – 346 с.
2. Гетманская Е. В. Словесность в средней и высшей школе. Традиции

- преимущества: историко-методический очерк : монография / Е. В. Гетманская. – М. : МПГУ : Прометей, 2013. – 407 с.
3. Грузинский А. Е. Литературные чтения и беседы в нашей средней школе / А. Е. Грузинский // Образование. – 1897. – № 2. – С. 45–60.
 4. Дорошкевич А. К. Опыт методического построения урока словесности / А. К. Дорошкевич. – Петроград-Киев, 1917. – 58 с.
 5. Коляда Н. М. Микола Іванович Пирогов і недільні школи / Н. М. Коляда // Рідна школа. – 2002. – № 11. – С. 75–77.
 6. Лебедев А. И. Школьное дело (Для учителей, родителей и воспитателей) / А. И. Лебедев. – Нижний Новгород : Типография Г. Искольдского, 1914. – 532 с.
 7. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения: В 15 тт. Т. 5. Царствование Александра II. (1871–1873). – Спб., 1877. – 2318 с.
 8. Сихарулидзе Ш. К. Общественно-педагогическая деятельность великого русского ученого Н. И. Пирогова / Ш. К. Сихарулидзе. – Тбилиси, 1955. – 165 с.
 9. Соловьёв Д. Н. Пятидесятилетие Санкт-Петербургской первой гимназии (1830-1880). Историческая записка / Д. Н. Соловьёв. – С.-Петербург, 1880. – 419 с.
 10. Сухомлинська О. Історія педагогіки як наука і як навчальний предмет: актуальні проблеми / О. Сухомлинська // Шлях освіти. – 2003. – № 1. – С. 43–49.
 11. Сушицкий Ф. П. Литературные беседы, рефераты и сочинения в средней школе (Опыт методики) / Ф. П. Сушицкий. – К. : Типография С. В. Кульженко, 1916. – 207 с.
 12. Шевченко Л. М. І. Пирогов в Україні / Л. Шевченко. – К. : ПУ НАН України, 1996. – 128 с.